

STUDIE

RELIÉFY A SYMBOLY NA GÖBEKLI TEPE. ZÁZNAMY RANĚ NEOLITICKÉ KOMUNIKACE

Šárka Velhartická

Reliefs and Symbols at Göbekli Tepe. Records of Early Neolithic Communication

Abstract: The archaeological site of Göbekli Tepe in southeast Turkey has garnered attention over the last two decades thanks to circles of megalithic T-shaped stone pillars dating to the 10th–9th millennium BCE. These stone pillars, which could be considered as representing figures, reach as far as 5.5 metres in height, weigh between 10 and 15 tons and, in many cases, are covered in animal reliefs or geometric motifs. Both the monumentality of the circular structures and their symbolism raise many questions and bring a whole new insight into the life and rituals of early Neolithic societies.

Keywords: Göbekli Tepe – neolithisation – Pre-Pottery Neolithic (PPN) of the Near East – megalithic architecture – T-shaped monolithic pillars – Nevalı Çori – neolithic art – reliefs of animals – prehistoric abstract signs

Contact: Mgr. Šárka Velhartická, Ph.D., University of Hradec Králové, Philosophical Faculty, Centre of Interdisciplinary Research, Mailing address: Via Guidino 13, 6900 Lugano, Switzerland, e-mail: velharticka@centrum.cz

Archeologická lokalita Göbekli Tepe v jihovýchodním Turecku představuje jednu ze současných největších senzací světové archeologie, jež se do popředí zájmu v posledních dvou desetiletích dostala díky megalitickým, do kruhů postaveným kamenným pilířům s reliéfy pravěkých zvířat z 10.–9. tisíciletí př. n. l. Nejen monumentalita kruhových útvarů, ale i symbolika, s níž se zde setkáváme, vyvolává mnoho otázek a vnáší zcela nový vhled do života a rituality raně neolitických společností na Předním východě. Tato oblast jihovýchodního Turecka a severní Sýrie, tzv. Zlatý trojúhelník, je na základě nejnovějších archeologických výzkumů považována za území, kde se díky příhodným přírodním podmínkám dařilo divokým druhům rostlin i zvířat, jež byly vhodné k domestikaci, a kde začal proces tzv. neolitizace, tedy přechodu k neolitické společnosti. Kromě materiálních změn zde můžeme vysledovat i změnu ve výtvarném projevu a s odkazem na termín Gordona V. Childa¹ hovoří historik Jacques Cauvin o „revoluci symbolů“.²

Turecký název místa Göbekli Tepe,³ ležícího severovýchodně od města Şanlıurfa, lze přeložit pojmem „Břichatý kopec“, jenž odpovídá siluetě kopce na vápencovém plateau.

Z důvodu absence keramiky je lze blíže datovat do akeramického neolitu a vzhledem k tomu, že první výzkumy neprokázaly žádné trvalé příbytky, předpokládalo se, že se v případě Göbekli Tepe nejednalo o trvale obydlené sídliště, nýbrž spíše dočasně či sezonně obývanou či navštěvovanou lokalitu, snad místo rituálního setkávání pravěkých lovecko-sběračských skupin. Nakolik bylo toto sídliště obydlené, bude možné posoudit až po uveřejnění nejnovějších analýz.

Pahorek je uměle navršený hlínou a byl ještě v době pravěku zasypan, což je důvodem, proč se sochy i reliéfy dochovaly v tak dobrém stavu. Archeologické práce tedy spočívají ve vyzvedávání této zeminy, pod níž se rýsují do kruhů uspořádané kamenné pilíře. Jak dokazují geomagnetická měření, byl dosud odkryt pouze zlomek kruhových útvarů na Göbekli Tepe a pilířů, které čekají na své objevení, je několik desítek. Kruhy tvořené až 12 monolity dosahují v průměru 10–20 m a jsou doplněny „zídka“, tedy výplní z drobných kamenů a hlíny mezi jednotlivými pilíři. Tyto kamenné bloky o výšce až 5,5 m dosahují váhy až 10–15 tun. Lze je označit za vyobrazení postav: horní zakončení pilířů ve tvaru písmene „T“ tvoří hlavu a v profilu mohou mít na-

¹ Gordon V. Childe razil termín „neolitická revoluce“ (Gordon V. CHILDE, Člověk svým tvůrcem, Praha 1949).

² Jacques CAUVIN, Naissance des divinités. Naissance de l'agriculture. La révolution des symboles au Néolithique, Paris 1994.

³ Souhrnně viz např. Klaus SCHMIDT, Sie bauten die ersten Tempel. Das rätselhafte Heiligtum der Steinzeitjäger. Die archäologische Sensation am Göbekli Tepe, München 2006 a katalog výstavy Vor 12.000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit, Badisches Landesmuseum Karlsruhe, Stuttgart 2007.

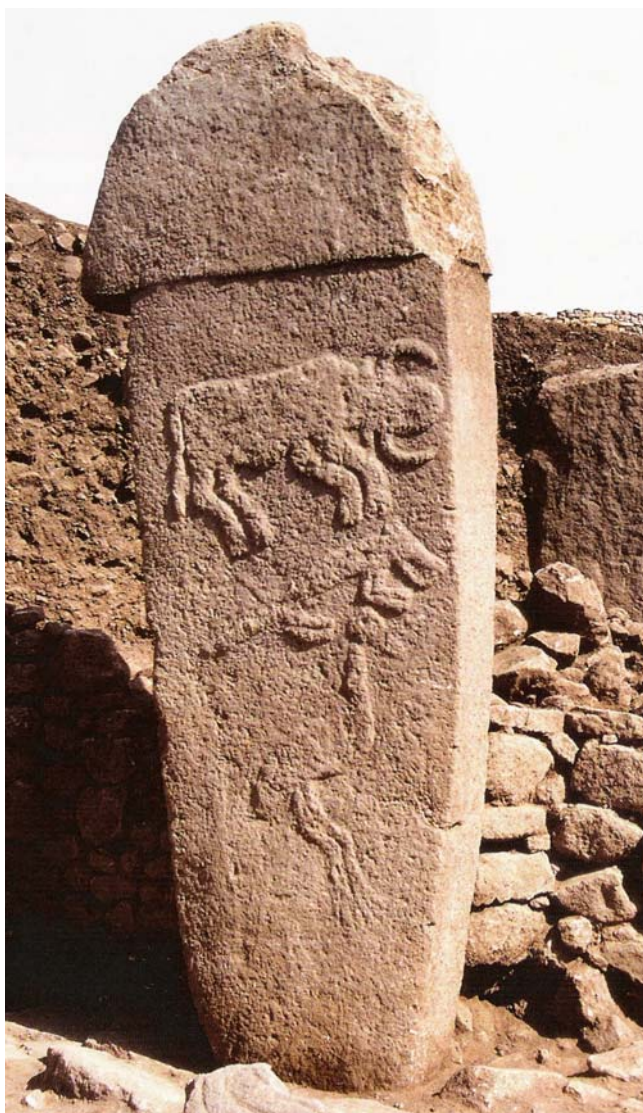
Obr. 1. Pohled do kruhového komplexu D. Podle Vor 12.000 Jahren in Anatolien, 2007, s. 82.

značeny paže, jež se setkávají v podobě propletených prstů na frontální straně monumentů. Tento výklad potvrzují i nalezené sošky stylizovaných postav menších rozměrů, jež však oproti pilířům vykazují vyšší míru antropomorfního zobrazení – realističtější rysy i detaily.

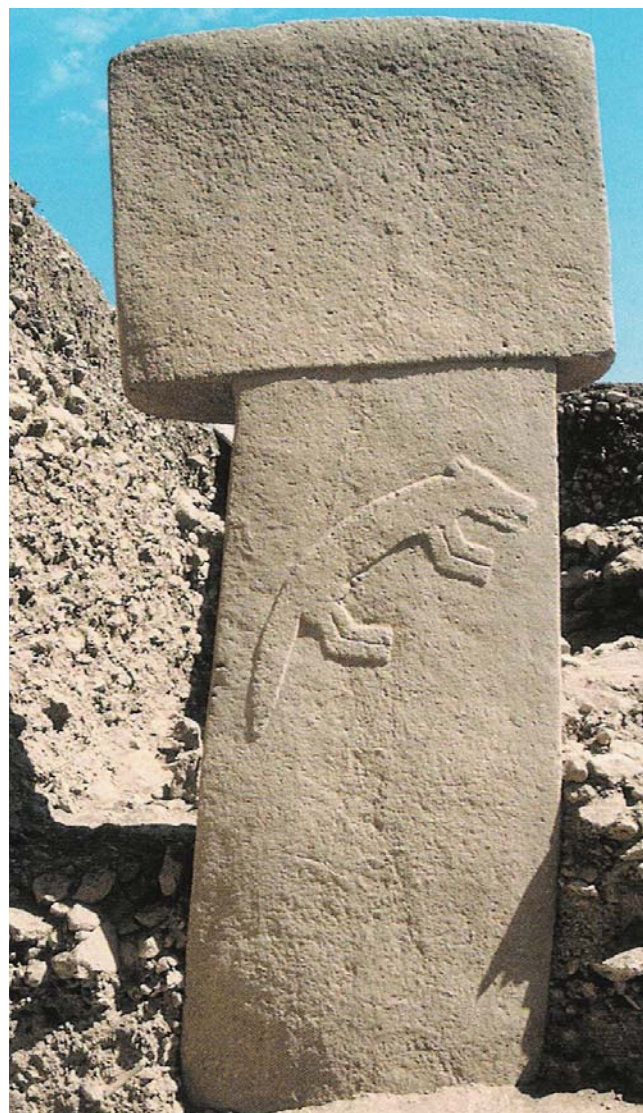
Uprostřed megalitických kruhů na Göbekli Tepe se tyčí dva vyšší pilíře, nelze však tvrdit, že by se v případě těchto dvou uprostřed umístěných pilířů jednalo o klasický pár „muž–žena“, neboť jsou příliš stylizované. Koho tyto kamenné postavy představují, se lze pouze dohadovat. Vzhledem k charakteru lokality i symbolům, jež postavy nesou, přichází v úvahu teorie, že představují božstva, demony či zesnulé předky. Na bočních stranách jsou některé pilíře pokryty reliéfy vyobrazujícími pravěká zvířata, případně nesou abstraktní symboly. V tomto kontextu se objevují i názory, že se na Göbekli Tepe setkáváme s totemovým kultem, což nelze nijak potvrdit, ani nelze jednoznačně objasnit souvislost mezi postavami a příslušnými reliéfy, jež je pokrývají. Kromě rozměrných reliéfů zvířat a geometrických znaků lze obdobné symboly nalézt i na plaketkách o velikosti lidské dlaně, jež byly v hliněném materiálu rovněž nalezeny. K jakému účelu sloužily a zda se jedná o pravěký způsob dorozumívání a přenosu informací, je předmětem dohadů.

Zásadní otázkou, již naleziště Göbekli Tepe vyvolává, je jeho účel. Proč vzniklo, kdo byli lidé, kteří kruhové stavby vytvořili, kdo jsou monumentální kamenné postavy i čemu mělo toto místo sloužit. V dobách počátku neolitické revo-

luce, kdy se lidé živilo stále ještě jako lovci a sběrači a s prvními pokusy o chov zvířat a pěstování plodin teprve experimentovali, museli v průběhu roku putovat za potravou, sledovat a výborně znát pohyby a trasy divoké zvěře a se stavbou kvalitních a stálých obydlí neměli pravděpodobně příliš velké zkušenosti. Zřejmě nebudeme nikdy s to docenit jejich umění vyrábět kamenné nástroje, jejich znalosti přírodních jevů, vědomosti o chování zvěře a sbírání i využití rostlin a bylin a zejména jejich schopnosti meteorologického pozorování. Pravěcí lidé žili život nesporně bližší přírodě a znali ji mnohem lépe než my dnes. Na jedné straně z ní v určitých oblastech dokázali vytěžit mnohem více, na straně druhé jí však byli mnohem více vystaveni. Neměli k dispozici celou řadu našich současných vymožeností a o přístřeší, teplo, obživu i vlastní bezpečí se musel postarat každý sám. Velká dávka volnosti byla vykoupena mnohem většími nebezpečími, spojenými nejen s případnými nepříznivými přírodními podmínkami, neúrodou, krutými zimami či suchými letními měsíci, ale i útoky divoké zvěře, nemocemi či nevyléčitelnými zraněními. Úcta a strach z přírody, která vše obklopovala, byly všudypřítomné. Víra v nespočet přírodních bohů a démonů a přinášení obětí, jež měly zajistit přízeň těchto božstev, byly nedílnou součástí života tehdejší společnosti. V Anatólii a přilehlých územích je z pozdějších pramenů doložen jako přední, nejvíce obávané a uctívané božstvo Bůh bouřky. Jak víme i z chetitské, o několik tisíciletí pozdější tradice, oběti a rituály pro Boha bouřky byly

Obr. 2. Pilíř č. 2 s reliéfem býka, lišky a jeřába. Podle Vor 12.000 Jahren in Anatolien, 2007, s. 83.

Obr. 3. Pilíř č. 9 s vyobrazením lišky ve skoku. Podle Vor 12.000 Jahren in Anatolien, 2007, s. 88.

neodlučitelnou součástí magických i kalendářních slavností. Na Göbekli Tepe lze zmíněnou snahu a potřebu zajistit si přízeň božstev a přírodních živlů, naklonit si je pro úspěšný lov a odvrátit nepříznivé síly, nalézt ve vyobrazeních a symbolech, jež se zde dochovaly a jež je nutné interpretovat v tomto kontextu.

Jak uvedl objevitel Göbekli Tepe, Klaus Schmidt, lze toto monumentální kultovní místo v horách považovat za centrum rituálního setkávání pravěkých loveckých skupin, které sem v určitých ročních obdobích přicházely k oslavám či kultovním slavnostem: „Göbekli Tepe seems to have been a regional centre where communities met to engage in complex rites.“⁴ Za příklady takových příležitostí lze považovat např. jarní a podzimní rovnodennost, letní a zimní slunovrat apod.

Navzdory zažitým představám o primitivnosti pravěkých lovců se zde setkáváme s monumentálními stavbami, jejichž realizace vyžaduje nejen technickou zručnost a důvtip, ale i značné organizační schopnosti.

Pilíře

Kamenné monolitické pilíře ve tvaru „T“, vytesané z jednoho kusu kamene, lze nepochybně chápat jako kamenné postavy – vyobrazení reálných či ireálných bytostí – božstev, démonů, snad vládců či zemřelých předků. Při odkrytí Göbekli Tepe byly již známé dříve objevené pilíře tohoto typu na nedaleké lokalitě Nevalı Çori, které mají obdobně znázorněné paže v profilu. Další byly nalezeny i na Karahan Tepe,⁵ Sefer

⁴ Klaus SCHMIDT, Göbekli Tepe – the Stone Age Sanctuaries. New results of ongoing excavations with a special focus on sculptures and high reliefs, Documenta Praehistorica 2010, roč. XXXVII, s. 239–256.

⁵ Bahattin ÇELİK, A New Early-Neolithic Settlement: Karahan Tepe, Neo-Lithics 2000, č. 2–3, s. 6–8; Bahattin ÇELİK, Karahan Tepe: a new cultural centre in the Urfa area in Turkey, Documenta Praehistorica 2011, roč. XXXVIII, s. 241–253 a Bahattin ÇELİK, A New Statue from Karahan Tepe, in: Harun TAŞKIRAN – Metin KARTAL – Kadriye ÖZÇELİK – Makbule Beray KÖSEM – Gizem KARTAL (eds.), Işın Yalçınkaya'ya Armağan / Studies in Honor of Işın Yalçınkaya, Ankara 2011, s. 91–95.

Obr. 4. Pilíř č. 18. Podle Vor 12.000 Jahren in Anatolien, 2007, s. 96.

Tepe,⁶ Hamzan Tepe,⁷ Harbetsuvan Tepesi,⁸ Kurt Tepesi⁹ či Taşlı Tepe.¹⁰ Pro tuto interpretaci svědčí jednoznačně i podobně stylizované sošky s hlavou ve tvaru „T“, nalezené např. na Kilisik Höyüku, v Gaziantepu¹¹ a rovněž Socha z Şanlıurfy. Pilíře mají shodné rysy: hlava ve tvaru „T“, naznačená „štola“ či šperk pod krkem ve tvaru písmene „V“ (ježž nese i Socha ze Şanlıurfy), na boku se viditelně rýsující pokrčené paže, které se setkávají na přední straně sochy, kde je naznačeno deset prstů. „Lze bohužel pouze spekulovat o tom, proč byla hlava těchto kamenných bytostí znázorněna vždy čistě geometricky bez jakýchkoliv dalších náznaků detailů jako očí, nosu či úst.“¹² Jedinou ozdobou, snad významným symbolem, je naznačený oděv, který však nemají všechny sochy, a Klaus Schmidt dodává: „Rozložení soch se štolou a bez ní může mít jistou důležitost, význam, který však může být vysledován, až bude zcela odkryto více útvarů a pilířů na Göbekli Tepe.“¹³

Jednotlivá uskupení do kruhů nedávají tušit, podle jakého vzorce byly reliéfy jednotlivých zvířat na pilířích rozmístěny

ani jaký byl vzájemný vztah těchto zvířat k antropomorfním postavám – božstvům či vládcům. V jednom kruhu se nesetkáváme pouze s určitým zvířetem, byť v některých jeden druh zvířete značně převažuje nejen v reliéfech, ale i v podobě volně nalezených soch. Chránila tato zvířata, vyobrazená v reliéfech či sochách, tyto kamenné postavy, byla součástí jejich doprovodu, či měla zcela jinou funkci?

Reliéfy a sochy zvířat

Reliéfy zvířat, které pilíře nesou, jsou mistrně a zejména velmi realisticky vyhotoveny. Odhalují nám spektrum zvířat, jimiž byli lidé na Göbekli Tepe obklopeni, lovili je a případně obětovali, některá z nich pak lze zařadit do světa mytologických představ a legend. Setkáváme se zde s velkými šelmami a savci (např. lvy, leopardy, liškami, divokými prasaty, gazelami, divokými osly), ale i menšími zvířaty či s plazy (hady), ptáky (kachnami, jeřáby) i hmyzem a pavouky nebo štíry. Tatáž zvířata nalézáme nejen na reliéfech, ale i v plastickém provedení, jako sochy či ve vysokém reliéfu, kdy vystupují na povrch pilířů v životní velikosti. Zde je nutné zdůraznit, že tyto vysoké reliéfy jsou součástí obrovských pilířů, a muselo s nimi tedy být počítáno již při vytesávání několik metrů měřících kamenných bloků na náhorní plošině. Oproti tomu zde nemáme doložena vyobrazení bájných zvířat, která by připomínala např. nám známé draky či jiné hrůzostrašné pohádkové/mytologické bytosti.

Nelze jednoznačně posoudit kombinace, v jakých se dané druhy zvířat vyskytují společně, stejně tak dosud není možné odhalit souvislosti mezi jednotlivými motivy. Nejčastějším námětem reliéfů jsou hadi – ať samostatně, či v „pletenci“ tak, že jejich těla vytváří jakousi síť. Podle nich byl nazván první z objevených areálů, A – „Budova s pilíři s hady“. Např. na prvním z pilířů se čtyři hadi plazí směrem dolů, jeden v protisměru a po straně pilíře nalézáme spleť hadích těl a pod ní – pro nás nesrozumitelně – reliéf čtyřnohého zvířete, snad berana. Na pilíři č. 5 v tomto areálu je pak samostatný had plazící se směrem dolů a s dalšími hady se setkáváme i na pilířích jiných areálů. Druhý areál byl nazván podle reliéfů dvou lišáků ve skoku na vnitřních stranách centrálních pilířů, nicméně lišky jsou opět doloženy z jiných areálů. Ve třetím areálu pozorujeme zvýšený počet divokých prasat (včetně divočáka ležícího na zádech u vstupního otvoru v kamenné desce), mezi vyobrazeními jsou však i ptáci podobní kachnám či šelma ve vysokém reliéfu.

V nejlépe dochovaném areálu D komplexnost výjevů dosahuje dokonalosti zejména na pilířích č. 33 a 43. První z nich

⁶ Bahattin ÇELIK, Sefer Tepe: A New Pre-Pottery Neolithic Site in Southeastern Turkey, *Neo-Lithics* 2006, č. 1, s. 23–25.

⁷ Bahattin ÇELIK, A New Early-Neolithic Settlement: Hamzan Tepe, *Neo-Lithics* 2004, č. 2, s. 3–5; Bahattin ÇELIK, A New Lower Paleolithic Open Air Station and Early Neolithic Settlement: Hamzan Tepe, in: Betül AVUNÇ (ed.), *Hayat Erkanal'a Armağan. Kültürlerin Yansıması / Studies in Honor of Hayat Erkanal. Cultural Reflections*, 2006, Istanbul 2006, s. 222–224 a Bahattin ÇELIK, Hamzan Tepe in the light of new finds, *Documenta Praehistorica* 2010, roč. XXXVII, s. 257–268.

⁸ Bahattin ÇELIK, A small-scale cult centre in Southeast Turkey: Harbetsuvan Tepesi, *Documenta Praehistorica* 2016, roč. XLIII, s. 421–428.

⁹ B. ÇELIK, A small-scale cult centre, s. 362 a s. 364.

¹⁰ Gül GÜLER – Bahattin ÇELIK – Mustafa GÜLER, New Pre-Pottery Neolithic sites and cult centres in the Urfa Region, *Documenta Praehistorica* 2013, roč. XL, s. 291–303.

¹¹ Bahattin ÇELIK, A New Statue of the Early Pre-Pottery Neolithic Period from Gaziantep, Southeastern Turkey, *Neo-Lithics* 2005, č. 1, s. 28–29.

¹² Harald HAUPTMANN – Klaus SCHMIDT, Die Skulpturen des Frühneolithikums, in: *Vor 12.000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit*, Badisches Landesmuseum Karlsruhe, Stuttgart 2007, s. 79.

¹³ H. HAUPTMANN – K. SCHMIDT, Die Skulpturen des Frühneolithikums, s. 80.

nese na boku výjevy ptáků, snad kachen a jeřábů, na jeho přední straně jsou seřazené symboly připomínající svou formou hieroglyfický zápis: tři hadi, kteří se plazí směrem dolů, a pod nimi vepsané písmeno „H“. Následuje hmyzu podobné zvíře se šesti nohama, pod ním opět tři hadi plazící se ke čtyřnohému zvířeti, snad koze. Dále se opakuje výše uvedené zvíře, tentokrát má však osm nohou. V této souvislosti nelze určit, zda první z nich je záměrně znázorněno s pouhými šesti nohama (a jedná se tedy o hmyz) a druhé s osmi (tedy pavouk), nebo se jedná o sochařův omyl. Obdobná výpravna vyobrazení jsou doložena na fragmentu nádoby z Körtik Tepe, kde se hadi střídají se škorpiony, či na kamenných plakátkách a brouskách na ratiště šípů. Pilíř č. 43 je jednoznačně výpravnou scénou, již však neumíme vyložit. Jeho hlava tvaru „T“ je rozložitější a skýtá více prostoru pro vyprávěný příběh. Jakoby sedící sup se zdá „pohazovat si“ na svém křídle s kotoučem. Vedle jsou zobrazeni ibis a jeden další pták, dva symboly „H“ a tři objekty připomínající koše. Ve spodní části pilíře vidíme škorpiona a hlavu ptáka, vedle pak zcela ojedinělý motiv – bezhlavého muže s falem. Na pilíři č. 20 se pak setkáváme se zajímavou výpravnou scénou, snad soubojem býka s hadem. Obě zvířata se dotýkají hlavami, přičemž scéna působí dojmem, že had uštknul býka, který v té chvíli padá k zemi s podlomenými nohama. Jiná interpretace zní, že býk se tímto snížením přední části těla připravuje k útoku.¹⁴ Pod nimi je liška a totožná kombinace zvířat je vyobrazena i na boční straně. Z centrálních pilířů nese pilíř č. 31 bukranion a č. 18, který má na svém boku lišku, je znázorněním postavy s bohatě zdobeným opaskem, rovněž s abstraktními symboly – diskem a půlměsícem. V tomto areálu jsou dále vyobrazeni např. i gazela, lišky, divoký osel aj. Pilíř č. 38 nese reliéfy býka, lišky, kance, tří ptáků a bukranion. V „Budově se lvími pilíři“, datované do mladší vrstvy, nesou oba hlavní pilíře vyobrazení lvů či velkých kočkovitých šelem. Některé pilíře pak vykazují rozsáhlejší zvířecí scény, jež pokrývají celou jejich horní plochu, např. pilíře 12 nebo 56.

Tak jako lze považovat za významné rozmístění jednotlivých pilířů, je nutné zohlednit i na nich vypracované reliéfy, zejména vztah daného vyobrazení k příslušné monolitické postavě. Archeolog Klaus Schmidt nicméně vylučuje, že bychom se na Göbekli Tepe setkávali s motivy shodnými s těmi z Ezopových bajek, byť plejáda zvířat na Göbekli Tepe se překvapivě shoduje i se zvířaty, jež jsou protagonisty Ezopových bajek, např. jeřáb, had, liška, osel.¹⁵ U některých výjevů se však nelze ubránit snaze přirovnat je k nám známým mytologickým motivům, např. sochy šelem – psů s vyceněnými zuby – lze připodobnit ke psu Kerberovi z řeckého bájesloví, který hlídal vstup do podsvětí.¹⁶ I další vyobrazení se zdají být vázána na představy o smrti či posmrtném životě. Kamenně vydlážděný přístup do kruhového areálu „C“ považuje hlavní archeolog za jakýsi „dromos“, jehož vstup hlídaly po stranách dvě šelmy, přičemž se dochovala pouze socha jedné z nich. Obdobně by bylo možné interpretovat i vstupní ka-

Obr. 5. Socha z Şanlıurfy. Podle Vor 12.000 Jahren in Anatolien, 2007, s. 71.

menný otvor ve tvaru písmene „O“ s reliéfem zemřelého, na zádech ležícího divočáka. I další plastiky divočáků, které na bocích nesou v rytinách vyobrazená žebra, mohou souviset s tématem smrti či hladovění – jak i naznačuje Klaus Schmidt s odkazem na naši dnešní personifikovanou představu o smrti–kostlivcovi.¹⁷

Pro charakter kultovních rituálů, jež se zde mohly odehrávat, svědčí i reliéf se zajímavým znázorněním jeřábů, jejichž nohy jsou zachyceny nepřirozeně – v kolenou zakřivené jako je tomu u lidí – a vytváří tak dojem, že se jedná

¹⁴ Pro tento výklad viz Ludwig D. MORENZ, *Medienevolution und die Gewinnung neuer Denkräume. Das frühneolithische Zeichensystem (10./9. Jt. v. Chr.) und seine Folgen*, Berlin 2014, s. 133.

¹⁵ Klaus Schmidt: „Zde je doloženo zcela zjevně něco jiného“ (viz Klaus SCHMIDT, *Die Steinkreise und die Reliefs des Göbekli Tepe*, in Vor 12.000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit, Badisches Landesmuseum Karlsruhe, Stuttgart 2007, s. 88).

¹⁶ Klaus SCHMIDT, *Göbekli Tepe – eine apokalyptische Bilderwelt aus der Steinzeit*, Antike Welt. Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte 2009, č. 4, s. 5.

¹⁷ Např. K. SCHMIDT, *Göbekli Tepe – eine apokalyptische Bilderwelt*, s. 6, vyobrazení č. 9 a 10.

Obr. 6. Socha z lokality Kilisik. Podle Vor 12.000 Jahren in Anatolien, 2007, s. 81.

o reliéf tanečníků s maskami jeřábů, snad šamanů vykonávajících rituál.¹⁸

Za nezanedbatelnou lze považovat skutečnost, že dochované volně umístěné sochy vyobrazující zvířata jsou až na výjimku samci, již mají vzbuzovat úctu svou silou a agresivitou. Kromě kanců a psů nejsou výjimečné ani sochy ptáků (supů). První sochy takových rozměrů byly nalezeny již při výkopech v Nevalı Çori, kde se rovněž setkáváme s vysokými „totemy“, tedy plastikami, jež znázorňují několik zvířat „postavených“ na sobě, např. pták stojící na dvou lidských hlavách či „smíšené bytosti“ z více zvířat, příp. člověka. Zvýšený výskyt tohoto výtvarného motivu, tedy spojení „člověk-pták“, vede ke konstatování, že se jedná o jedno z hlavních témat plastiky v neolitickém umění této oblasti.¹⁹

Nicméně doložena ve výtvarném projevu jsou i figurální vyobrazení – kromě v reliéfu i sochy samostatně stojících postav, např. Socha z Şanlıurfa, kterou lze vzhledem k jejímu pilířovitému ukotvení namísto nohou označit spíše za antropomorfní stělu, či ostatní mužské postavy. Vzhledem k poškození nelze u mnohých děl určit, zda byla součástí větší kompozice, např. u zmiňovaných „totemových stél“, ani nelze posoudit stupeň propracování jednotlivých detailů. Oproti častým pouze schematickým ztvárněním však některé plastiky vykazují precizní realistické znázornění, např. vyryté detaily nebo reliéfy, které nesou na svém povrchu, srv. např. „Hlavu s hadem“ z Nevalı Çori. U mnohých fragmentů se lze pouze dohadovat, k jakému typu plastik je lze přiřadit, např. vyobrazení klečící postavy, jež svírá lidskou hlavu, či

pravděpodobně samostatně vyrobené falické symboly, které byly vsazovány do větších soch. Lze konstatovat, že na Göbekli Tepe se jedná téměř výhradně o vyobrazení mužská, a to i v případě zvířecích reliéfů a soch, které tvoří pár na centrálních pilířích (např. na centrálních pilířích areálu „B“ jsou znázorněni dva lišáci, na hlavních pilířích „Budovy se lvími pilíři“ jsou vyobrazeni ve skoku dva lvi, nikoliv pár lev–lvice).²⁰ S čím se naopak na Göbekli Tepe vůbec nesetkáváme, jsou hliněné figurky, výtvary tak časté v předchozím období a doložené hojně i na nedalekém Nevalı Çori. Tento rozpor vysvětluje Klaus Schmidt argumentem, že hliněné figurky sloužily k domácímu použití, avšak Göbekli Tepe vzhledem ke svému převážně kultovnímu charakteru nesloužilo ke každodennímu obývání, a tento výtvarný žánr se zde z tohoto důvodu nedochoval.²¹

Plaketky

S obdobnými motivy – tj. vyobrazeními zvířat i geometrickými symboly – se setkáváme i na malých plaketkách či na brouskách na ratiště šípů, nalezených i na vzdálených lokalitách, např. syrském Jerf el-Ahmaru. Rozměry plaketek vypovídají o tom, že mohly být bez obtíží přenášeny v dlani na dlouhé vzdálenosti a mohly snad sloužit jako záznamy informací. Byly objeveny ve větším množství v oblasti Horní Mezopotámie a jejich objev na Göbekli Tepe zcela zapadá do našeho vnímání komplexních neolitických společností, schopných stěhovat se a přesouvat v průběhu roku na značné

¹⁸ K. SCHMIDT, Sie bauten die ersten Tempel, s. 183. Srv. ilustrační fotografie Harry EILLENSTEIN, Göbekli Tepe. Die Bilderwelt des ersten Tempels der Menschen, Norderstedt 2009, s. 135.

¹⁹ H. HAUPTMANN – K. SCHMIDT, Die Skulpturen des Frühneolithikums, s. 69.

²⁰ K. SCHMIDT, Die Steinkreise und die Reliefs des Göbekli Tepe, s. 85.

²¹ H. HAUPTMANN – K. SCHMIDT, Die Skulpturen des Frühneolithikums, s. 79.

vzdálenosti. Ne nepodstatné v této souvislosti jsou i nálezy kamenných nádob s bohatými rytými geometrickými motivy (lomené linie, trojúhelníky aj.), přičemž do lomených linií jsou mnohdy stylizováni hadi, doprovázeni jinými druhy: hmyzem, plazy či škorpióny, jako např. na nádobě z Körtik Tepe.

Nejlépe dochovaná kamenná plaketka z Göbekli Tepe nese na svém povrchu tři vyobrazení: hada, ptáka a blíže neurčitelnou linii, jež se na jednom svém konci rozděluje do tří (snad strom?). Další nesou symboly hadů, v případě poškozené plaketky nelze vyobrazení jednoznačně rekonstruovat. Plaketky z Jerf el-Ahmaru nesou kromě kruhů a půlměsíců opět znázornění zvířat: jedna z nich hady a čtyřnohé zvíře, jež se vyskytuje i v reliéfní podobě na Göbekli Tepe, další kromě hada i zvíře podobné pavouku. Hady nalézáme i na plaketkách z Tell Qaramelu a Tell 'Abru. Na plaketce z Tell 'Abru je vyryta postava stojící na dvou půlkruzích a doprovází ji opět had a geometrické motivy. Z naleziště Körtik Tepe jsou doloženy plaketky s vyobrazeními ne rytými, ale vypracovanými v reliéfu. Jedná se o zobrazení blíže neurčitelného druhu hmyzu. Brousky na ratiště šípů s rytými motivy pocházejí např. z lokalit Jerf e-Ahmar a Tell Qaramel. Setkáváme se zde opět s hady, šelmami, ptáky i geometrickými symboly. Jedná se o tytéž motivy, jež nacházíme ve větším měřítku na reliéfech na Göbekli Tepe, a některá vyobrazení vykazují překvapivé shody.

Funkci a význam kamenných plaketek, nalezených nejen na Göbekli Tepe, ale i v Jerf el-Ahmaru, Tell Qaramelu či Tell 'Abru, nelze jednoznačně určit.²² V případě nálezu z Demirköy s vyobrazením blíže neznámého zvířete s osmi nohama se snad jedná o přívěsek, ostatní kamenné plaketky jsou však bez otvoru. U nich proto výklad v tomto smyslu není možný a lze se pouze ptát, zda sloužily k přenášení zapsaných informací – jako určitý způsob zapamatování si nezbytných údajů, nebo zda byla jejich funkce pouze symbolická a výjevy nebezpečných zvířat měly majitele ochraňovat. Jedná se o jakési talismany, nebo jsou na nich vyobrazeny rodové symboly či mytologické výjevy, které si přál mít jejich nositel stále u sebe?

Geometrické symboly

Kromě realistických výjevů pilíře i malé plaketky nesou geometrické symboly či znaky, ne nepodobné známým hieroglyfickým písmům. Setkáváme se tak s bukraniem, stylizovanou a schematickou býčí lebkou s rohy, např. na zadní straně pilíře č. 2, na jehož boku jsou vyobrazeni pták (snad jeřáb nebo osoba převlečená do masky jeřába), liška a býk, jenž má úzkou souvislost s bukraniem. V areálu „C“, kde převažují reliéfy divokých prasat, se na frontální straně pilíře č. 28 setkáváme s abstraktními symboly (půlměsícem i znakem připomínajícím „ležící písmeno H“). Oproti půlměsíci a kotouči, které lze vyložit jako astrální symboly, zůstává písmeno „H“ zcela nejasné. V areálu „D“ narážíme na mnohem

složitější kompozice, zejména na výše popsaném pilíři č. 33 s hady a neznámým hmyzem/pavoukem, i písmenem „H“. S piktogramy se setkáváme i na pilíři č. 18: v profilu symbol „H“, pod ním kruh a půlměsíc; na bohatě zdobeném opasku se střídají symboly CHO. Druhý pilíř, jenž s ním tvoří pár (č. 31), nese bukranon: „Je zjevné, že symboly prominentně umístěných párových pilířů obsahovaly důležité poselství pro pozorovatele doby kamenné. Avšak jak je máme vykládat? Zastupuje bukranon mužskou osobu, zatímco znak H, kruh a půlměsíc reprezentují ženu?“²³ Symbol „H“ je zastoupen např. i na pilířích č. 30 a 43, na pilíři č. 38 pak vedle vyobrazení býka, lišky, kance a tří ptáků nacházíme bukranon. Tentýž symbol nese i pilíř č. 31.

K symbolům na Göbekli Tepe lze přistoupit z mnoha úhlů, pro jejich celkovou interpretaci je však doposud odkrytá část lokality stále nedostatečná. Pro výklad reliéfů zvířat by bylo nutné znát komplexní mytologický svět pravěkých obyvatel Göbekli Tepe natolik, abychom zde vyobrazené výjevy, snad báje a legendy, dokázali převyprávět a pochopit jejich poselství. A pro rozluštění geometrických symbolů máme příliš málo dokladů na to, abychom k němu mohli přistoupit z pohledu lingvistického. Jisté je, že se nejedná o písmo slabičné či hláskové, lze však předpokládat, že za piktogramy se skrývají konkrétní pojmy, jež čteny dohromady, příp. v dané kombinaci, přináší souvislé, nám skryté sdělení. Snahy o připodobnění dochovaných symbolů k pozdějšímu např. sumerskému či egyptskému písmu se opírají např. o shodu znaku „bukranion“ – i v počáteční fázi sumerského písma je tento znak přítomen, obdobně i symbol „slunce“, nicméně v sumerském zápise se objevují i další znaky typické pro zemědělskou společnost, s níž se však na Göbekli Tepe nesetkáváme, např. znaky pro pluh či obilí. Pravděpodobnější interpretací je spojení zmíněných symbolů (bukranion, sluneční kotouč a půlměsíc) se symboly anatských božstev (býk jako atribut Boha bouřky, astrální symboly pro sluneční a měsíční božstvo). Klaus Schmidt si pokládá otázku: „Je na Göbekli Tepe uchopitelný panteon doby kamenné?“²⁴ a nelze vyloučit, že kamenné postavy symbolizují božstva, jež podle staroorientálních představ stála na počátku stvoření světa.

Fascinující zůstává zejména otázka, jak byly tyto symboly čteny a chápány ve své době, jakým jazykem jejich tvůrci hovořili. Setkávaly se zde skupiny schopné dohovorit se jedním jazykem či příbuznými dialekty, nebo mluvily jazyky navzájem zcela odlišnými a pouze pár jedinců umělo dva či více z nich? Jak obsáhlý byl jejich slovník, jaké termíny byly schopny užívat, jakým rozsahem sloves, adverbii i dalších vyjadřovacích možností disponovaly? Právě pro užití piktogramů tohoto charakteru je typické, že je možné je přečíst v odlišných jazycích, neboť jejich interpretace se neodvíjí od zvukové podoby konkrétního jazyka. Co tyto skupiny spojovalo? Byl to právě jazyk, společné historické a mytologické pozadí – a tím pádem pro ně monumenty na Göbekli Tepe představovaly společný prostor, na který si dě-

²² Srv. též pojednání Ludwig D. MORENZ, *Medienevolution und die Gewinnung neuer Denkräume a Metin YEŞİLYURT, Die wissenschaftliche Interpretation von Göbeklitepe. Die Theorie und das Forschungsprogramm*, Münster 2014.

²³ K. SCHMIDT, *Sie bauten die ersten Tempel*, s. 169–171.

²⁴ Např. K. SCHMIDT, *Göbekli Tepe – eine apokalyptische Bilderwelt*, s. 7.

laly nárok? Nakolik bylo Göbekli Tepe utajovaným místem v horách – přičemž vzhledem k náročnosti staveb lze předpokládat, že se stavby účastnilo nemalé množství lidí, kteří tedy byli do jeho existence zasvěceni.

Naturalistické reliéfy zvířat na pilířích mohly být vnímány nejen tak, že mají ochranné, tedy apotropní schopnosti a chrání kultovní místo před zlými silami. Je možné, že pravěcí lidé v nich poznávali duchy či démony, možná v reliéfech „četli báje“, jako my dnes čteme v knihách. Nevíme, proč byla na některých pilířích vyobrazena určitá zvířata popolu, v jiném okruhu oproti tomu zcela rozličné a pro nás nesourodé skupiny zvířat, ani co mají znamenat hadi, kteří se k sobě přibližují, tancující jeřábi, případně vícero hadů plazících se směrem dolů. Jedná se o staré báje, symbolická varování, nebo byly výjevy součástí magických obřadů?

Zda byly tyto kruhové prostory zastřešeny či ne, není možné jednoznačně rozhodnout. Proti zastřešení svědčí, že po obvodu nejsou zdi stejně vysoké, nicméně nelze vyloučit „zakrytí“ pomíjivými přírodními materiály, např. větlemi či kůžemi zvířat. Jistě však na každého, kdo prošel kamennou přístupovou chodbou, čekala ohromující vyobrazení. Nejen dva monumentální pilíře, znázorňující dvě centrální postavy – snad božstva či démony, ale i ostatní do kruhu uspořádané pilíře, rovněž poseté reliéfy ze světa zvířat. Příchozí tak vstupoval do uzavřeného světa, galerie mytologických výjevů, snad vyhrazené pouze určité společenské vrstvě.

Jakými představami byl utvářen svět pravěkých lidí na Göbekli Tepe? K čemu sloužily stavby uprostřed hor, reliéfy pokryté monolity uspořádané do kruhu? Koho představují vysoké kamenné pilíře – jsou to duchové předků, božstva, démoni – ochránci, či nepřátelé? Přešlo něco z těchto představ do staroanatolské tradice, a tím později do řeckého bájesloví, a potažmo snad i do našich evropských vyprávění a příběhů? Kdo byli lidé, kteří se na Göbekli Tepe shromáždili, za jakým účelem a kdo z nich měl přístup do prostoru uprostřed kamenných kruhů, jejichž stěny byly pokryty reliéfy zvířat? Co tyto reliéfy a nalezené sochy znázorňovaly – jedná se o ochranná zvířata, nebo vyprávějí dávné příběhy a mytologické výjevy, z nichž se našemu dnešnímu světu možná nic nedochovalo? Budeme někdy schopni tento svět znovuobjevit, proniknout do něj a pochopit jej?

Kromě všech zmíněných nejasností a otazníků zůstává i záhadou, proč za sebou pravěcí lidé „zahladili všechny stopy“, Göbekli Tepe zasypali a opustili.²⁵ Jaký byl jejich smysl a proč měly tyto sochy, reliéfy a svět symbolů a vzkazů zmizet, se zřejmě nikdy s jistotou nedozvíme.

Autorka textu se jako archeolog zúčastnila dvou sezonních kampaní na lokalitě Göbekli Tepe.

²⁵ Jak uvádí Klaus Schmidt, je možné, že toto zasypání – „pohřbení“ lokality „patřilo zřejmě k původnímu plánu“ (H. HAUPTMANN – K. SCHMIDT, Die Skulpturen des Frühneolithikums, s. 75).